

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ HÜSEYN CAVİD



(Əvvəli ötən sayımızda)

Bir neçə kəlmə dil məsələsi və dil siyasəti haqqında. Ədəbi dil, ümumiyyətlə, dil məsələsi və dil siyasəti türklərin yaralı yeridir. Necə deyirlər, “binayi-qədimdən”, xüsusilə Quran və İslam meydana gəldikdən sonra, demək olar ki, ta sovet dövründə də ərəb və fars dilləri öz çevikliyini, hegemonluğunu və dominantlığını qoruyub saxlayır, ədəbi və dövlət dili olur. Türk dili kənarda qalır, saraylarda və dövlət işlərində və idarəsində fəallıqdan düşüb, ailə və məişət, türklər arasında ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Bunun əksinə olaraq, ərəb və fars dilləri daha da fəallaşır, türk dilini gücləyir, kölgədə qoyur və s. Beləliklə, qədim və orta əsrlərdən, ta ki sovet dövründə də, demək olar ki, həmin hegemonluq və dominantlıq davam edir. Buna baxmayaraq, bizim anadilli türk ədəbiyyatı da yaranır, amma o, dəryada bir damla olur. XVI əsrin türk şairi Məhəmməd Füzuli haray salır, bar-bar bağırır: “Ədə qoymayın, türk dili əldən getdi!”. Şair dövlətdə hakimiyyətin türklərin əlində olmasını görür, ancaq dildə hakimiyyətin və hökmranlığın ərəb və farslarda olmasına dözmür. Təəssübkeş şairin, yaxşı mənada, buna paxıllığı tutur və deyir: “Fars ləfzilə nəzm çoxdur, ancaq türk ləfzilə azdır, yoxdur. Ey şairlər, nə üçün siz türk ləhcəsini qəbul edib, nəzm yazmırsınız? Türk ləhcəsini nəzm kimi qəbul etməyənlərin şeirləri əksərən əlfazi namərbutü nahəmvar olur.

Məndə tövfiq olsa, bu düşvəri asan eylərəm, Novbahar olğac tikəndən bərgi-gül izhar olur”.

Ulu Füzuli elə bil ki, bu sözlərlə şair və hökmdarları ayıltmaq istəyir, hökmdarların üzünə şapalaq vurur. O zaman Füzulinin sözü eşidildi, amma zəif eşidildi, türk hakimləri öz işində, ərəb və farslar öz işində oldular...

Məlum səbəblərdən qədim və orta əsrlərdə bütün elmi, tarixi və ədəbi əsərlər demək olar ki, ərəb, fars, erməni dillərində və başqa dillərdə yazıldı. Bu gün tarix kitablarını vərəqləyirsən, orada nadir hallarda türk müəlliflərinə rast gəlirsən. Ən acınacaqlısı və heysiyyətə toxunan, adamı qıcıqlandıran və əsəbiləşdirən budur ki, hakimiyyətdə olan türk hökmdarları bir çox halda hətta ana dilində danışmağı özlərinə əskiklik sayır, ona xor və həqarətlə baxır, öz dilində danışmağı özlərinə ar bilirdilər. Başqa sözlə, onlar türk dilini dövlət və hakimiyyət dilinə çevirə bilmədilər, bəzi istisnalar nəzərə alınmasa, Quran və Qılinc əllərində ölkələr fəth etdilər, amma öz dilini fəth edə bilmədilər, dövlət dili haqqında düşünmədilər, hərəmxanalarda yüzlərcə qız və qadın saxlamağı unutmadılar.

Təbiidir ki, mən bu fikirləri söyləyərkən dövrü, tarixi şəraiti, dinin hegemonluğunu unutmuram və nəzərə alıram, bununla belə, tənqidi mülahizələrimi söyləməkdən də çəkinmirəm. Bunun günahı türk alimləri, ziyalıları və ədiblərində deyildi, türk hökmdarlarında idi. Hakimiyyət onların əlində ola-ola səxavətlə ərəb və fars dillərində məktəb və mədrəsələr açırdılar, özləri hərəmxanalarda gözəl-göyçək qadınlarla keyf çəkirdilər, bir çox hallarda öz dilini, tarixini və

mədəniyyətini unudurdular və s. Ta XX əsrin əvvəllərində də ərəb və fars dillərində təhsil alan türk necə olmalı idi? Təbiidir ki, həmin dillərin təsiri altında olmalı idi, çünki onların təfəkkürü, düşüncəsi və dünyagörüşü belə formalaşırdı. Uzun sözün qısası, dil məsələsində şair, ədib və ziyalıları deyil, türk hökmdarlarını suçlamaq lazımdır, o mənada ki, türk dilində məktəb, maarif və mədəniyyət məsələsinə diqqət yetirmədilər. Çocuqluğundan “Ə-zəbər-ə, b-zəbər-b” deyən uşaq böyüyəndə necə olmalı idi?.. Bizim türk analarımız və babalarımız sağ olsunlar ki, öz övladlarını ana dilində tərbiyə edirdilər, onu balalarına öyrədirdi və unutmağa qoymurdular. Böyük Mirzə Cəlil də “Anamın kitabı”nda bu böyük həqiqəti demək istəyir və deyir də. Bu gün nə baş verir? Demək olar ki, keçmiş təkrar olunur, millətin milli mənsubiyyəti və adı dəyişdirilir. Bu, dünənkindən daha betər faciəli və dəhşətlidir, cinayətdir...

“Çeynənən bir ölkənin haqq səsi olan” istiqlal şairi Əhməd Cavad (dınmaq arasında olan sözlər ona aiddir) 1913-cü ildə yazdığı “Dilimiz” şeirini gəlin bir yerə oxuyaq.

Baxaq dilimizə, nələr görünür..

Oxuyub anlamaq yazmaqdan gücdür.

Yazan düşünmədən yazsa da belə,

Oxucu beş-on gün gerek düşünə.

Ki, anlasın bu söz ərəbmi, farsmı?

O ki, qaldı mənə... anlayan hanı?!

Nədir bu qiyamət, nə işdəsiniz?

Ey bizim qocaman ədiblərimiz?

Yaxasından tutub bu “el oğlunu”

Fars ilə ərəbin bir “həmvətən”i

Şəklinə soxdunuz, baxınız sonra,

Oxunacaq lənət belə yazana!

Olsun, şair, olsun, dilimizə xor baxana da, onu və millətin adını dəyişdirənə də lənətlər olsun!

Mirzə Cəlil də, Hüseyn Cavid də öz dövrünün zəkalı, ağıllı, düşüncəli, geniş və dərin bilikli və dünyagörüşlü ziyalı və yazıçıları idilər. Onlar XIX əsrin ikinci yarısında, XX əsrin əvvəllərində və sovet dövründə Azərbaycanda baş verən hadisələri, ölkədəki maarif, mədəniyyət, dil və təhsil sahəsindəki vəziyyəti gözəl bilirdilər. Azərbaycanda ərəb, fars və rus təsiri isə qalmaqda idi. Mirzə Cəlil “Anamın kitabı”nda yalnız Naxçıvanı və naxçıvanlıları, “Cavidin qardaşlarını” deyil, bütün ölkədəki vəziyyəti qələmə almışdır. Onun pyesdə izlədiyi fikirlər göydən düşməmişdir, ölkədəki gerçək vəziyyətin bədii təcəssümüdür. Ona qədər mətbuatda, ədib və ziyalılar arasında ana dili məsələsi geniş müzakirə olunurdu. Məhəmməd Tağı Sidqinin, Firidun bəy Köçərlinin, elə Cavidin özünün adını çəkmək kifayətdir. Cavidin “Həsbi-hal” silsilə məqalələri elə bir kitabdır.

XX əsrin əvvəllərində dil məsələsi və siyasətində dörd istiqamət (konsepsiya) var idi: ərəbcilik, farsçılıq, rusçuluq və türkçülük. Kimi onu, kimi bunu, kimi də türkçülüğü müdafiə edirdi. Bu baxımdan XX əsrin əvvəllərini və sovet dövrünü (xüsusilə 1920-1930-cu illəri) nəzərdən keçirmək kifayətdir. Bir sözlə, ana dilimiz olan türk dilinin tətbiqi uğrunda mübarizə gedirdi. Böyük Sidqi -Cavidin müəllimi Sidqi ürək ağrısı ilə yazırdı: “Bu dil (türk dili - İ.A.) bir libasa bənzəyir ki, guya pambığı Türkünstanda əkilib, ipliği İranda ayrılıb, rəngi Ərəbistanda verilib, özü Azərbaycanda toxunub, Rusiyada gömrüklənibdir”. Sidqi öz dövründə Azərbaycanda mövcud olan vəziyyəti olduğu kimi səciyyələndirir və ümumiləşdirir... Ziyalılarımızın çoxu Sidqinin fikrindəydi. Bax, tarixi gerçəklik budur ki, Mirzə Cəlil bunu ədəbiyyatda, Cavid “Həsbi-hal” məqaləsində dilə gətirirlər.

Görünür ki, “Hüseyn Cavid: mühiti və müasirləri”-kitabının (Bakı, 2015) müəllifi bu cür tarixi həqiqətləri nəzərə almadan göydəndüşmə mülahizələr söyləyir, Cavidin “Həsbi-hal” silsilə məqalələrini nəzərdən qadır. “Anamın kitabı”nda qoyulan problemi Cavid Mirzə Cəlildən çox-çox qabaq qoymuşdur. O, Mirzə Məhəmmədəliləri, Səməd Vahidləri, Rüstəm bəyləri Mirzə Cəlildən əvvəl tənqid və ifşa etmişdir. Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda dərs deyən müəllimləri üç qismə bölmüşdür:

- Araz aşırı qoşub gələn fanatizm dəllalları;

- seminariyada (darülmüəllimin) ikmali - təhsil etmiş əfəndilər;

- yeni üsulla tərbiyə görüb müəllimliyə həvəskar olan gənclər.

Cavid məqalədə onların kim və nə olduqlarını bir-bir xarakterizə edir. Birinci qism “müəllimləri” İrandan gələn fanatizm dəllalları kimi tənqid və ifşa edir.

İkinci qismə rusca təhsil edib, türkcə dərs deyən əfəndiləri aid edir. Hər iki qismə mənsub olan “Əfəndilərin” nöqsanlarını bir-bir sayır, türk dilinə yabançı olduqlarını tənqid edir və yazır ki, onların cümlələrinə fikir versən, “dərhal “xaxol” ruhilə düşünülmüş, türk kəlmələri ilə vücudə gəlmiş bir əcubə olduğunu anlasan”. Az-çox üçüncü qismə ümid bəsləyir. Hesab edir ki, yeni üsulla tərbiyə almış gənclər türk dilini yaxşı bilirlər, ancaq həvəskar müəllimlərdir. Yaxşı olar ki, onlar yüksək təhsil alsınlar və peşəkar müəllim kimi yetişsinlər, yəni formalaşsınlar.

Yeri düşmüşkən, İran və İran mollaları və “müəllimləri” haqqında Cavidə yazdığı bir neçə söz. Bugünkü İran elə dünənki İrandır, yenə həmin şeyx Nəsrullahlar Azərbaycana gəlir, qız və qadınlarımızın başına çadra salır, ölkəmizə xurafat və mövhumat ixrac edirlər...

L.Əsgərzadə yazır: “Mirzə Cəlilin Hüseyn Cavid yaradıcılığına münasibəti o qədər də ürəkəcan olmayıb. Hətta jurnalında (“Molla Nəsrəddin”, 7 mart 1914 - İ.A.) yazıb: “Rüstəm pəhləvan kimi qollarını çırmayıb düşürlər meydana və Molla Nəsrəddini davaya çağırıb meydan sulayırlar, necə ki, “Şahnamə”də yazıb: Mənəm pəhləvan, eyləsəm nəyə mən,

Nə Cavid şair, çərən ya pərən”.

Əvvəla, belə tənqid üsulu Mirzə Cəlil qələmi üçün çox xarakterikdir. İkincisi, mən müəllifin göstərdiyi mənbəyi araşdırdım, ancaq jurnalda onun yazdığını tapmadım. Ola bilər ki, Molla Əminin sözləri jurnalın başqa sayındadır və bu cəhətdən o, yanlışlığa yol verib. Hər halda mən Mirzə Cəlilin sözlərini qəbul edirəm. Və əlavə edirəm: 1914-cü ildə jurnalın bu nömrələri çıxıb: 5, 14, 21, 18 mart. 7 mart nömrəsi yoxdur. Üçüncüsü, o zamanlar Cavid tənqid edənlər çox idi, onlardan biri Xalid Xürrəm Səbribəyadə idi. O, İstanbuldan gəlmişdi və Bakıda “Şəlalə” jurnalını nəşr edirdi. Müəllif, mənə, şərhə yanlışlığa yol verir, Həmin sözlər nə jurnalın, nə də Mirzə Cəlilin mövqeyini ifadə edir. Əksinə, Molla Əmi Cavid tənqid edənləri tənqid edir, onlara istehza edir, Cavidin şairliyini şübhə altına alanlara cavab verir...

Biz sovet dövründə Cavid tənqidlə bağlı daha dəhşətli ədəbi mənzərə ilə rastlaşırıq. Bu dövrə onu kim tənqid etmədi? İki eşşəyin arpasını bölə bilməyənlər, adını düzgün yazma bilməyənlər, sənət və ədəbiyyatdan başı çıxmayanlar, amma başı çıxanlar da az deyildi. Dramaturq məcbur olub onlara cavab verdi, Mir Cəfər Bağırova məktubla müraciət etdi. Savadsız və səviyyəsiz tənqidçilərə budur onun cavabı: “Bir də görürsən ki, ...çi durar, moizəyə başlar: “Cavidin filan əsərində sinfi qüvvələrin tənəsübbü, nə bilim, dil cəhətdən belə - belə” - Bu hərifin özünə bələd olsan, görürsən ki, əlif beydən seçə bilmir, iki nəcib heyvanın yemini bölüşdürə bilmir”.

Bu fikirlər Mirzə Cəlilin jurnalında opponentlərə verdiyi tənqidi fikirlərə oxşamırmı?.. Görün, tənqidçi Əli Nazim nə yazırdı?

- Hüseyn Cavid sovet quruluşu ilə açıq mübarizə etməyin mənasız olduğunu anlayırdı. Bundan dolayı o, köhnə dini və milli ənənələri canlandırmaq və idarə etməklə, köhnə burjua - mülkədar ideallarını yaşatmağa çalışırdı ki, bu özü sovet quruluşu və proletariət əleyhinə aparılan mübarizənin bir şəklidir.

Sovet dövründə Əli Nazimlər tək deyildi, onlarca, bəlkə daha çox Nazimlər var idi. Onların gözüni “yalan sovet təbliğati” (ifadə Cavidə məxsusdur) örtmüşdü. Onlardan biri Cavidin qələm yoldaşı Səməd Vurğun idi. O, deyirdi: “Cavid Osmanlı türklərinin dilini ədəbiyyatımıza gətirir. O, Azərbaycan xalqını kiçik, məhdud bir xalq sayır. Çünki o, burjuaziya Türkiyəsinə arxalanır, romantikasını oradan alır. Biz, Azərbaycan xalqının oğulları, bu təsirə qarşı mübarizə etmişik, edirik və edəcəyik!”

Bu böhtandolu cümlələri məqaləmə köçürərkən xəcalət çəkirəm. Bəli, dünən də, bu gün də bizim özümüzlükülər öz ana dillərinə xor baxır, ona qarşı mübarizə aparırdılar və aparırlar. Budur sapı özümüzdən olan baltalar, özümüzü kəsən qılınclar!.. O zaman Türkiyədə mühacirətdə olan ulu öndərimiz M.Ə.Rəsulzadə bunu ürək ağrısı ilə dilə gətirir... Stalin Azərbaycan türklərinin özlərinin öz dillərinə qarşı mübarizə apardıqlarından xəbərdar idi. Buna görə də 1937-ci ildə birinci sovet konstitusiyası, ona Stalin konstitusiyası da deyilirdi, dil məsələsi ortaya gələrkən deyir: “Azərbaycanlılar manna və midiyalıların tör-töküntüləridir, pişite azerbaydjanür”.

(Davamı 14-cü səhifədə)

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ HÜSEYN CAVİD



(Əvvəli 7-ci səhifədə)

Bu dil qəbul olunur, beləliklə, böyük bir millətin ana dili danılır və təhrif olunur. Biz bunun acınacaqlı nəticələrini dünən də, bu gün də görürük. Azərbaycan əhalisinin, demək olar ki, hamısı milliyyətcə özünü azərbaycanlı sayır, halbuki belə millət yoxdur, “Azərbaycan dili” anlayışı isə səhvdir. Mən təəssüf edirəm ki, bizim ziyalılar, şair və yazıçılar, dilçi alimlərimiz susurlar. Onların bəzilərinə iradım da var. Öz kitablarında fərqi nə varmadan bu haqda gen-bol yazırlar. Hətta bəziləri qazax, özbək və s. türk xalqlarının dillərinə “qazax dili”, “özbək dili” deyirlər, halbuki onların dili türk dilinin dialektləridir, türk ləhcələridir.

Baxaq görək Cavidə dil baxımından irad tutanlara o, nə cavab verirdi? Bir bir məclisdə Səməd Vurğun ona deyir: “Cavid əfəndi, mən Sizin romantikanı çox sevirəm, ancaq olmazmı ki, bir az sadə yazasınız?..” Cavid ona belə cavab verir: “Siz (yəni proletar şairləri - İ.A.) sadə yazın, mənəm öz yolum, öz ədəbi təhsilim və tərbiyəm var. Bir də şeiri sadələşdirmək olmaz”. Bu, Cavidin dil və üslub məsələsinə münasibətində mühüm məsələdir və prinsipial məsələdir. Cavid başa düşürdü ki, zaman gələcək, Anadolu türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsi bir-birinə inteqrasiya olunaçaq. Bu proses XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində və 1920-1930-cu illərdə gedirdi, sonralar sovet rejimi buna qarşı çıxdı. Bu gün həmin proses Azərbaycanda və Türkiyədə canlanmaqdadır ki, bu da başqa türk xalqları üçün nümunə və təcrübə ola bilər. Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycan Respublikası arasında bağlanmış son müqavilələr, xüsusilə Şuşa Bəyannaməsi mənə belə bir fikir deməyə cəsarətləndirir və mənə əsas verir.

Lütviyyə xanımın mülahizələrinə gəldikdə, mənə xüsusilə razı salmayan iki böyük sənətkarın “soyuq münasibətdə olması” deyil, az qala onları bir-birinə qarşı rəqib, hətta düşmən kimi qələmə verməsidir, hər iki sənətkarı aşağılamasıdır. Məgər Mirzə Cəlil Osmanlı türkcəsinin və ümumiyyətlə türk dilinin əleyhinə, yaxud düşməni idi? O, dil məsələsində daha çox Əli bəy Hüseynzadəni tənqid edirdi. Əli bəy nə etməli idi ki, təhsil və tərbiyəsi ərəb və farsca idi?.. Mirzə Cəlil kimi dil məsələsində onu öz mövqeyindən tənqid edirdi. O, Azərbaycan türkcəsinin saflaşması və geniş tətbiqi uğrunda mübarizə aparırdı ki, bu işdə onu alqışlamaq lazımdır.

Dil məsələsində başımıza o qədər dənbələm oyununu açıblar ki, heç Şeytan da bundan baş çıxara bilmir. Bu mənada Mirzə Cəlilin böyük rişxənd, istehza ilə yazdığı aşağıdakı cümlələrə nəzər salmaq kifayətdir: - Məktubları elə bir dildə yazınız ki, bir danə türk kəlməsi olmasın: türkcə yazmaq eyibdir və şəxsin elminin azlığına dəlalət edir..

Böyük Mirzə Cəlil elə bil ki, bu sözləri göz yaş tökə-tökə yazıb. Onun ədəbi dili və üslubu belədir, ifadələri başdan-ayağa kinayə, istehza, sarkazmdir, gülə-

gülə ağladır, ağlada-ağlada güldürür Mirzə Cəlil. Dil və üslubları, yaradıcılıq metodları və ədəbi dünyagörüşləri müxtəlif olan iki böyük sənətkarı bir-birinə qarşı qoymaq yersizdir, əksinə, onları oxuculara sevdirmək lazımdır ki, bəzi müasir gənclərimiz onlara dodaq büzməsinlər. Mən bilmirəm, Lütviyyə xanım Teyyub Qurbanın “Düşmənlərindən güclü şəxsiyyət” kitabını oxumuşdurmu? Oxusaydı, haqqında nə yazardı?..

Dil məsələsi və dil siyasəti hər bir millət üçün həmişə vacib və aktual məsələ olmuş və olaraq da qalır. Şükürlər olsun ulu Tanrıya ki, biz artıq ərəb və fars təsirindən qurtarmışıq. Sovet dövründə isə rus təsirinə məruz qaldıq, bu gün ingilis təsirinə məruz qalıraq. Arzum budur ki, rəhbərlərimiz dil siyasətində keçmişdəki səhvləri təkrar etməsinlər, türk dilini qoruyub saxlasınlar, millətin mənsub olduğu adı və milli mənsubiyyətini özünə qaytarsınlar.

Unutma, ey millət, ey vətəndaş, sənin böyük Vətənin - Böyük Turandır, kiçik vətənin öz ölkəndir. Dilin türk dilidir - Dədə Qorqudun dilidir, millətin türk millətidir. Düşmənlər sənin mənsub olduğun dili və adı əlindən alıblar, səni öz soyundan, kökündən uzaqlaşdırıblar. Əgər sən özünü, öz tarixini, dilini, hansı millətə mənsub olduğunu unutsan, özünü uçurumda görəcəksən. Böyük Cavidin vəsiyyətinə qulaq as, onu oxu, əzbərlə və unutma:

Yeri düşmüşkən, mən arxivdə işlərkən bu şeiri tapdım, surətini çıxarıb Turan Cavidə verdim və onu sevindirdim. Sovetin qılncının dalı da, qabağı da doğradığı bir zamanda “Azərbaycan müəllimi” qəzetində çap etdirdim. Bu gün qəzetin o zamankı redaktoru mərhum Şahin Səfərovu minnətdarlıqla xatırlayıram. Sözümlü unudulmaz Hüseyn Cavidin dil və millət haqqında fikirlərilə tamamlayıram: “Dilsiz bir millət yaşamaz, çabuk münqərsiz olur(bitir, tükənir - İ.A.). Bir millətin lisanı (dili - İ.A.) mövcudiyyətinin ən parlaq bürhanıdır” (dəlili, sübutudur - İ.A.).

Bu qızıla tutulası sözləri yaxşı yadınızda saxlayın, rəhbərlər, oxucular, vətəndaşlar, dilçilər, xüsusilə gənclər!



İsgəndər ATİLLA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Cavidşünas